

Philosophical Foundations of Anti-Authoritarian Political Order in the Thought of Allameh Tabataba'i

Ahmad Azizkhani *

Assistant Professor, Department of Education,
Faculty of Theology, University of Isfahan,
Isfahan, Iran

Mahdi Jalalvand

Assistant Professor, Department of Philosophy
and Theology, Shahid Mahallati Higher
Education Complex, Qom, Iran

Introduction

The establishment of democratic order in the West has relied on a robust theoretical and philosophical foundation that enabled the development and expansion of democratic thought. Thinkers such as Thomas Hobbes, John Locke, and Jean-Jacques Rousseau played a crucial role in this process by addressing key themes such as the contractual basis of government, freedom of speech and belief, and the principle of citizen consent. Through their work, they laid the theoretical and philosophical foundations for democratic order in Western societies. Thomas Hobbes, emphasizing the constitutive

* Corresponding Author: a.azizkhani@ltr.ui.ac.ir

How to Cite: Azizkhani, Ahmad & Jalalvand, Mahdi, (2025), "Philosophical Foundations of Anti-Authoritarian Political Order in the Thought of Allameh Tabataba'i", *Political Strategic Studies*, Vol. 14, No. 53, 337-368. Doi: [10.22054/QPSS.2025.78717.3388](https://doi.org/10.22054/QPSS.2025.78717.3388).

nature of the state, argued that the state is formed when individuals collectively agree to transfer their right of representation to a single ruler or governing assembly. Similarly, Jean-Jacques Rousseau highlighted the constitutive nature of government and approached the issue from an anthropological perspective. He maintained that the only legitimate source of power and righteous governance lies in contracts based on the free consent of individuals. John Locke, for his part, asserted that all human beings possess equal legal power and authority, with no one inherently superior or subordinate to another. These Western political philosophers articulated the philosophical foundations of an anti-authoritarian political order and laid robust groundwork for democratic models—an endeavor that has received less attention from Muslim thinkers in Islamic societies. Allameh Tabataba'i stands out as one of the few Muslim scholars who seriously engaged with this issue, a point he explicitly acknowledged himself (Tabataba'i, 1983). In this respect, the present study sought to answer the following question: How do Allameh Tabataba'i's philosophical ideas contribute to the establishment of an anti-authoritarian political order in Islamic societies?

Literature Review

In the article “The Function of Theory of Constructional Perceptions in Allameh Tabataba'i's Socio-Political Thought,” Hasanifar (2017) examined Allameh Tabataba'i's works in order to demonstrate that one of the functions of the theory of constructional perceptions is to articulate an ideal political system. It argues that the human inclination toward social life and its necessary conditions can be explained through the principle of mutual utilization and innate human nature

(Fitrati). According to Hasanifar, Allameh regarded true democracy as a reflection of human nature's adaptability in the face of essential societal changes and evolving social needs. The article also noted Allameh's view that governance emerges from civil society or social dominion, presenting this as a philosophical perspective consistent with the sacred Islamic law and the Quran. While Hasanifar's analysis briefly touches upon relevant themes, it fails to develop a coherent philosophical framework based on Allameh Tabataba'i's thought that could underpin a democratic political order. Another relevant article is "Religious Democracy in Light of Allameh Tabataba'i's Theory of Constructional Perceptions" (Yazdani-Moqaddam, 2009). This article recognizes certain paradoxes in Allameh's views on democracy, yet attempts to explore the philosophical underpinnings of his thought. It argues that, from Allameh's perspective, an Islamic government constitutes a religious-social system in which governance belongs to the community rather than to individuals. As these studies suggest, while Allameh Tabataba'i's theory of constructional perceptions has been used to highlight the democratic aspects of religious governance, there has been no attempt to derive a democratic political order from his political philosophical. The literature thus lacks a systematic and independent study that traces Allameh Tabataba'i's philosophical trajectory in relation to democratic political order.

Materials and Methods

This study employed a library research method for data collection. It relied on content analysis and qualitative methods for data analysis. First, the works of Allameh Tabataba'i were read and examined to collect the relevant data. The data was then categorized and prioritized

to test the central hypothesis that Allameh Tabataba'i's philosophical trajectory aligns with a human-cum-Islamic model of democratic order. The research process unfolded in three stages: 1) identifying and selecting relevant data from Allameh's works, 2) categorizing and prioritizing the data to test the hypothesis, and 3) interpreting the data to define the contours of Allameh's model of democratic order. Throughout the process, note-taking technique was employed to categorize and organize the information.

Results and Discussion

The analysis focused on the very theoretical framework Allameh Tabataba'i used to philosophically establish an anti-authoritarian political order. According to the findings, Allameh Tabataba'i emphasized innate human characteristics such as natural servitude, utilitarianism, and the pursuit of perfection. Building on his theory of constructional perceptions grounded in human nature, he arrived at the concept of the constitutive state as the cornerstone of democratic society. Allameh Tabataba'i categorized human perceptions into two types: real and constructional (or constructive). Constructional perceptions, unlike real ones, have no external referents and are human-made constructs developed to meet specific needs. From this perspective, human beings, driven by their innate and natural traits, seek to utilize others for personal benefit. However, because this trait is universal, no individual is willing to be subjugated unless others reciprocate. Thus, the concept of mutual utilization, rooted in a universal construct or contract, emerges from this innate drive. Human societies, therefore, are formed through collective agreements aimed at mutual benefit—what Tabataba'i refers to as the construct of

utilization. This construct not only explains the democratic genesis of human societies but also works in tandem with other key constructs—such as cooperation, justice, dominion, and consultation—to ensure their democratic continuity and stability. The realism underpinning Allameh Tabataba'i's philosophical thought, coupled with his commitment to improving the sociopolitical fabric of Islamic societies, contributed to the formulation of a democratic yet perfectionist framework. Despite being a theologian and eminent exegete, he addressed sociopolitical issues with courageous realism and a concern for justice, thereby laying the groundwork for an indigenous, anti-authoritarian model. It is therefore recommended that Allameh Tabataba'i's intellectual project in democratizing politics be further explored as a basis for developing new models of democratic political order grounded in Islamic teachings and the indigenous culture. Such a model could significantly reinforce the pillars of the Islamic Republic as a democratic system. A second recommendation is for scholars engaged in sociopolitical research to critically re-examine the intellectual legacy of Muslim thinkers—drawing inspiration from Allameh Tabataba'i's innovative contributions—in order to construct a model compatible with both indigenous and universal values.

Conclusion

Allameh Tabataba'i embarked on a distinct philosophical trajectory, beginning with the articulation of his anthropological foundations. From these foundations, he developed a theory on the formation of human societies, which ultimately led to the exploration of the possibility of a democratic political order. Much like the role of the

constitutive state in the West in laying the foundation for democratic political models, Allameh Tabataba'i's theoretical contributions hold the potential to produce comparable outcomes within Islamic contexts. Specifically, his innovative interpretations of constructs such as cooperation, justice, dominion, and consultation can significantly support the establishment of an anti-authoritarian society in Islamic communities.

Keywords: Political Order, Democratic Thought, Allameh Tabataba'i, Philosophical Foundations

تمهیدات فلسفی نظم سیاسی ضد استبدادی در اندیشه علامه طباطبایی

استادیار گروه معارف دانشکده الهیات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

احمد عزیزخانی ^{ID}

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی، قم، ایران

مهدی جالوند* ^{ID}

چکیده

فرایند مردمی‌سازی نظام‌های سیاسی در یک سده اخیر، یکی از مهمترین موضوعات در جهان اندیشه بوده است. به همین جهت اندیشمندان متعددی در پی تمهید فلسفی چنین نظامی در جوامع خود برآمده‌اند تا از این منظر پایه‌های مستحکمی جهت توسعه تفکر ضد استبدادی فراهم آورند. چنین کوششی اما در میان اندیشمندان مسلمان کمتر انجام شده و شاید تلاش‌های علامه طباطبایی یکی از معدود کارهای انجام شده در این راستا است. پژوهش پیش‌رو حول این پرسش سامان یافته که رویکرد فلسفی علامه طباطبایی چگونه به تمهیدات لازم برای توسعه تفکر ضد استبدادی می‌انجامد؟ هدف این پژوهش که با روش تحلیل محتوا و با رویکرد کیفی انجام شده، ارائه چارچوبی فلسفی برای توسعه فرایند مردم‌سالاری در جوامع اسلامی مبتنی بر آرای علامه طباطبایی است. داده‌های پژوهش بر این نکته تاکید دارد که فلسفه سیاسی علامه با تاکید بر مقوله اعتباریات، به مفهوم دولت تاسیسی انجامیده و از این گذرگاه به تمهید فلسفی نظم سیاسی ضد استبدادی در جوامع اسلامی ناآل آمده است.

واژگان کلیدی: نظم سیاسی، تفکر دموکراتیک، علامه طباطبائی، تمهیدات فلسفی.

مقدمه

به خلاف دیدگاه اندیشمندانی چون ریچارد رورتی که دموکراسی را بی‌نیاز از مبانی فلسفی می‌دانند (رورتی، ۱۳۸۲) تجربه استقرار نظم دموکراتیک در غرب بر تمهید مبانی نظری و فلسفی برای بسط تفکر دموکراتیک حکایت دارد. اندیشمندانی چون "توماس هابز"، "جان لاک" و "ژان ژاک روسو" با طرح موضوعاتی چون "مبنای قراردادی حکومت"، "آزادی بیان و عقیده" و "اصل رضایت شهروندان" به واقع مبانی نظری و فلسفی نظم دموکراتیک در جوامع غربی را پی ریختند.

هابز ضمن تاکید بر ماهیت تاسیسی دولت بر آن بود که دولت در شرایطی تاسیس می‌شود که جمعی از مردم با هم توافق کنند و پیمان بندند که حق نمایندگی خودشان را به فرد یا مجمعی از افراد بپردازند (هابز، ۱۳۸۰: ۱۹۳). وی با طرح موضوعات انسان‌شناختی بر این نکته تاکید می‌کند که انسان‌ها در وضع طبیعی تابع قانون افتخارجویی هستند که بر مبنای آن برای منافع خود از هیچ ظلم و تعدی پرهیز نمی‌کنند و چون این ویژگی در تمامی انسان‌ها موجود است، جنگ همه علیه همه متصور خواهد بود (هابز، ۱۳۸۰: ۱۸۹). در چنین شرایطی جمع کثیری گرد هم آمده و با توافق یکدیگر حق خود را به فردی واگذار می‌کنند که او بتواند از آنها در برابر شرایط ناایمن محافظت کند (هابز، ۱۳۸۰: ۱۹۰). هابز اینگونه با اشاره بر نقش مردم در شکل‌دهی به حکومت‌ها، بر وجه مردمی آنها تاکید کرد.

ژان ژاک روسو نیز ضمن تاکید بر حکومت تاسیسی، بحث خود را از انسان‌شناسی آغاز می‌کند. به باور وی چون انسان‌ها تماماً آزاد و برابر خلق شده‌اند (روسو، ۱۳۶۸: ۳۶)، «زور ایجاد هیچ حقی نمی‌کند. بنابراین تنها چیزی که می‌تواند اساس قدرت مشروع و حکومت حقه را تشکیل دهد، قراردادهایی است که بر رضایت افراد بسته شده باشد» (روسو، ۱۳۶۸: ۴۱). همچنین به جهت اینکه آزادی وجه ممیز انسان و حیوان است، انسان‌ها نمی‌توانند همه آزادی خود را سلب و واگذار کنند و قرارداد باید واجد محدودیت‌های زمانی و موضوعی باشد (روسو، ۱۳۶۸: ۴۲-۴۳).

جان لاک اندیشمند دیگری است که مبتنی بر استدلال‌ات فلسفی و انسان‌شناختی، پایه‌های یک نظم سیاسی دموکراتیک را پی می‌ریزد. به باور وی:

«همه افراد بشر طبیعتاً در وضعی برابر هستند و مآلاً از قدرت و اقتدار حقوقی یکسانی برخوردارند و احدی بر احد دیگر ممتاز نیست و حقیقتی از این مسلم‌تر نیست که آدمیزادگان از یک گوهرند ... بنابراین باید نسبت به هم در وضعیتی برابر باشند و هیچگونه فرمانروایی و فرمانبرداری میان آنها وجود نداشته باشد ... آزادی طبیعی بشر عبارت از این است که از هرگونه قدرت مافوق زمینی رها باشد...» (جونز، ۱۳۸۰: ج ۲، ق ۱، ۲۰۳).

اینگونه فیلسوفان سیاسی مغرب زمین مبانی فلسفی نظم سیاسی ضد استبدادی را مطرح کرده و شالوده‌های محکمی برای طرح الگوهای دموکراسی پی ریختند؛ تلاشی که در جوامع اسلامی کمتر مورد توجه اندیشمندان مسلمان واقع شده و شاید علامه طباطبایی جزء معدود اندیشمندانی باشد که به این مهم اهتمام ورزیده است، مسأله‌ای که خود ایشان مستقیماً بدان اشاره می‌کند (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۱۲۳).

این پژوهش با عنایت به مباحث فوق حول این مسأله سامان یافته است که اندیشه‌های فلسفی علامه طباطبایی چگونه به تمهید نظم سیاسی ضد استبدادی در جوامع اسلامی می‌انجامد؟ در این راستا ایشان طی یک مدار فلسفی، ابتدا مبانی انسان‌شناختی خود را بیان می‌کند و سپس از دل این مبحث چگونگی شکل‌گیری اجتماعات بشری و در نهایت امکان شکل‌گیری نظم سیاسی مردم‌سالارانه را مطرح می‌کند.

الگوی ۱

پیشینه پژوهش

علی‌رغم عمق و اهمیت فلسفه سیاسی علامه طباطبایی، پژوهش‌های چندانی در این باره انجام نشده است. این موضوع به هنگام طرح مساله نسبت اندیشه علامه طباطبایی به اندیشه‌های دموکراتیک دوجندان می‌شود. شاید دلیل مهم این موضوع، مقام تفسیری ایشان باشد، به گونه‌ای که جنبه‌های دیگر اندیشه علامه طباطبایی در حاشیه شان تفسیری ایشان قرار گرفته باشد؛ اما در میان اندک پژوهش‌های انجام شده پیرامون فلسفه سیاسی علامه طباطبایی به موارد زیر می‌توان اشاره کرد.

مقاله «کارکرد نظریه ادراکات اعتباری در اندیشه سیاسی - اجتماعی علامه طباطبایی» (حسینی فر، ۱۳۹۶)، تلاش نموده با رجوع به آثار علامه، یکی از کارکردهای نظریه ادراکات اعتباری را حکومت و وضع سیاسی مطلوب نشان دهد و در تبیین این مطلب، گرایش به زندگی اجتماعی و عوارض و ملزومات آن را بر پایه اصل استخدام و فطرت انسان، قابل توجیه می‌داند؛ این اصول موجب تشکیل حکومت و رهبری و دیگر اصول ثانویه و متغیر خواهند شد. در این مقاله به این مساله اشاره شده که علامه دموکراسی واقعی را به معنای انعطاف‌پذیری فطرت انسان در برابر تحولات ضروری و خواسته‌های متغیر جامعه دانسته و در ادامه با نقل قولی از علامه، فرمانروایی را زاده اجتماع مدنی یا مُلک اجتماعی می‌داند و این تحلیل فلسفی را مورد تأیید شارح مقدس و قرآن کریم معرفی می‌نماید.

گرچه مقاله مورد اشاره به مواردی هرچند بسیار مختصر و مجمل از مطالب موردنظر اشاره دارد، لکن یک خط فلسفی در راستای تمهید نظم دموکراتیک از اندیشه علامه طباطبایی استخراج نکرده و به اشاراتی در این موضوع بسنده کرده است.

مقاله دیگری که در این زمینه می‌توان به آن اشاره داشت، «مردم‌سالاری دینی در پرتو نظریه ادراکات اعتباری علامه طباطبایی» است (یزدانی مقدم، ۱۳۸۸). این مقاله با ذکر پارادوکس‌هایی در سخنان و مطالب علامه در باب دموکراسی، تلاش دارد با کاوشی در مبانی فکری و فلسفی علامه طباطبایی اثبات نماید حکومت اسلامی، حکومت اجتماعی دینی است و در حکومت اسلامی، حکومت از آن اجتماع بوده و فردی نیست؛ نویسنده از این

موارد استفاده نموده و مدعی است که در حکومت اسلامی، مردم سالاری یا دموکراسی مورد نظر است، لکن مردم سالاری که مقید به اسلام و در چارچوب اسلام است. همانگونه که ملاحظه می‌شود نویسنده این مقاله با استفاده از نظریه ادراکات اعتباری علامه، در صدد اثبات وجه مردم سالارانه حکومت دینی است و به دنبال استخراج نظم سیاسی دموکراتیک از فلسفه سیاسی علامه طباطبایی نبوده است. از این رو جستجوهای انجام شده در پیشینه موضوع، به پژوهشی که به صورت جامع و مستقل به موضوع خط سیر فکری-فلسفی علامه طباطبایی پیرامون نظم سیاسی دموکراتیک پردازد، نرسیده است.

روش تحقیق

در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای برای گردآوری اطلاعات استفاده شده است. پژوهش به جهت ماهیتی از نوع تحلیل محتوا است و از روش کیفی برای تحلیل داده‌ها بهره برده است. بر این مبنا محققین ضمن غور در آثار علامه طباطبایی، ابتدا داده‌هایی که در راستای موضوع پژوهش مهم تلقی می‌شد، گردآوری کرده‌اند و سپس با دسته‌بندی داده‌ها به توصیف و تحلیل آنها برای اثبات فرض پژوهش که همان هم‌راستایی خط فلسفی-فکری علامه طباطبایی با نظم دموکراتیک انسانی-اسلامی است، پرداخته‌اند. در این راستا سه مرحله کار انجام شده است: اول گزینش داده‌های مرتبط از میان آثار علامه طباطبایی؛ دوم سازماندهی و اولویت‌بندی داده‌ها در راستای تحقق فرض پژوهش و سوم تفسیر داده‌ها جهت سامان‌مندی و ترسیم مرزهای الگوی نظم مردم سالارانه از نگاه علامه طباطبایی. بدیهی است که در این روش به منظور دستیابی به اطلاعات و طبقه‌بندی کردن آنها از تکنیک فیش‌برداری بهره گرفته شده است.

رنالیسم فلسفی؛ مبانی انسان‌شناسی علامه طباطبایی

فهم صحیح از انسان و عناصر وجودی او، کمک شایانی به شناخت بهتر مسائل سیاسی اجتماعی خواهد کرد. به همین جهت اندیشمندانی چون علامه طباطبایی طرح مسائل سیاسی اجتماعی را از رهگذر شناخت انسان پیش برده‌اند.

نکته مهم در موضوع انسان‌شناسی علامه، باور ایشان به طبیعت و فطرت انسانی است. از نگاه ایشان طبیعت و فطرت انسان، هدایت‌گر به سمت سعادت و خوشبختی در زندگی او هستند و مصالح و منافع واقعی انسان، مطابق مقتضای خلقت او و جهان هستند. عواطف و احساسات نیز در این مسیر از راهنمایی فطرت و طبیعت بهره می‌برند (طباطبایی، ۱۳۸۸، ۱: ۶۱). بنابراین می‌توان گفت که فطرت و طبیعت، به‌عنوان محوری‌ترین بحث علامه طباطبایی در مباحث اجتماعی بوده و شناخت صحیح جامعه و تجویز نسخه‌هایی برای درمان آسیب‌ها و بیماری‌های آن، نیازمند شناخت صحیح انسان و طبیعت و فطرتی است که به آنها مجهز شده است.

در ادامه، دیدگاه علامه طباطبایی پیرامون گرایش‌های طبیعی و فطری انسان که زمینه‌ساز تشکیل اجتماعات بشری و در نهایت ایجاد نظم سیاسی ضد استبدادی است، بررسی می‌شود.

مستخدم بالطبع بودن انسان

برخی اندیشمندان معتقدند، اینکه انسان همواره نیازمند اجتماع بوده و هیچ‌گاه این نیاز کمرنگ نشده و تاریخ هم‌گواه بر این مسئله است، نشان‌دهنده آن است که تشکیل اجتماع امری تحمیلی بر انسان نبوده، بلکه مقتضای فطرت و یا طبیعت او است؛ از این‌رو در نظر این عده، انسان به حسب طبیعت اولی خویش مدنی است و همواره نیازمند به زندگی اجتماعی است (فارابی، ۱۹۹۱: ۱۱۷؛ ابن‌سینا، ۱۳۷۷: ۳۲۰ و...). اما علامه طباطبایی با رد این تفسیر از اجتماعی بودن انسان، نه اجتماع را لازمه ذات انسان می‌داند و نه مدنیت را طبع اولی انسان گرفته است، بلکه در نظر ایشان سبب میل انسان به اجتماع و تشکیل آن، اضطرار و ناچاری است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲: ۱۲۶).

علامه طباطبایی ضمن یادآوری اصول «تنازع بقا»، «انتخاب اصلح» و «تبعیت از محیط» و بیان نواقص و معایب آنها، اصل «استخدام» را محور تشکیل اجتماع توسط انسان می‌داند. در نظر ایشان، فطرت و طبیعت هر انسانی همواره به دنبال بهره‌گیری از قوای دیگران به نفع خویش است. اما در اینجا مسأله‌ای به نام تعارض اراده‌های معطوف به استخدام ایجاد می‌شود. بدین معنا که همه مایلند دیگری را به استخدام خود درآورند و این رویه منطقی محال است، به همین جهت مسأله مصالحه و توافق پیش می‌آید؛ به این شکل که هر فردی از انسان با در

اختیار قرار دادن برخی از قوای خود، از نتایج قوای دیگران برخوردار خواهد شد. این مصالحه دائمی در میان افراد جامعه، ضامن ترقی و تکامل او خواهد بود؛ لذا اصل «استخدام» منجر به تشکیل اجتماع تعاونی (استخدام متقابل) خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۸۸، ۱: ۲۴۸-۲۵۳).

کمال‌خواهی در حیات اجتماعی

از نگاه علامه طباطبایی انسان فطرتاً کمال‌جو است. بدین معنا که دائماً در تلاش برای رفع نقائص و حل مسائل است اما از آنجا که کمال مراتب مختلفی دارد نفوس بشری نیز در رسیدن به کمال، مختلفند. برخی در سیر تکاملی خود بیشتر پیش می‌روند و برخی کمتر (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱: ۱۸۴). پرواضح است که به میزان تلاش هر فرد، نتایج به دست آمده متفاوت خواهد بود و هر فرد به قدر حرکت و تلاش، بهره‌مند از کمال خواهد شد. بنابراین انسان به مقتضای طبیعت کمال‌خواه خویش همواره در تلاش است تا به کمالاتی که برای خود ترسیم نموده برسد؛ لکن این طبیعت کمال‌خواه همچنین اقتضا دارد آنگاه که کمالی برای انسان محقق شد و به فعلیت رسید، برای دستیابی به کمالی دیگر تلاش کند. این سیر تعالی تا زمانی که انسان در قید حیات است، ادامه خواهد داشت (ربانی گلیپایگانی، ۱۳۸۹: ۸۴).

پرسش پیش روی این بحث چگونگی سیر کمال است. علامه طباطبایی بر آن است که انسان در مسیر استکمال دست به اعتبار می‌زند. از نگاه ایشان؛ نظام خلقت، انسان را به گونه‌ای خلق کرده که برای برطرف کردن حوایج خویش و در ادامه طی مسیر تکامل، به اعتباریات روی می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۸۷، الف: ۲۷). انسان به ناچار خواهش قوای فعال خود را که مظاهر احتیاج و استکمال هستند با علم و ادراک آمیزش می‌دهد و سپس آن خواهش را با ماده خارجی ارتباط داده و صورت آن را به ماده تطبیق می‌نماید تا قوای خود را با آنها به وسیله حرکت‌های گوناگون تماس دهد و همین جاست که قوه فعاله انسان با ماده‌ای که مورد تعلق فعالیت وی می‌باشد، ارتباط حاصل می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۷، الف: ۱۲۰). بنابراین انسان با تکیه بر واقعیات و حقایق و به جهت رفع نواقص، دست به اعتبار و جعل دائمی می‌زند. پس نتیجه اعتبار باید کمال باشد (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۲: ۲۳۴) به همین جهت علامه

طباطبایی بر این نکته تاکید می‌کند علمی که مستقیماً وسیله استکمال آدمی است علم اعتباری است نه حقیقی (طباطبایی، ۱۳۸۷، الف: ۱۵۶).

نکته مهم دیگر در موضوع کمال‌جویی انسان از نگاه علامه، تلاش جمعی نوع انسان برای رسیدن به کمال است. بر این مبنا افراد انسان در اجتماع بر اساس فطرت کمال‌خواهی، دست به دست هم داده تا طبیعت‌های خود را به حد کمال (در راستای هدفی که برای او خلق شده) برسانند. در نتیجه نوع انسان بر اساس فطرت کمال‌خواه خویش به دنبال دستیابی به کمال و عالی‌ترین درجه از کمال است (طباطبایی ۱۴۱۷، ۱: ۳۸۰-۳۸۱).

از مقدمات فوق یک نتیجه مهم حاصل می‌شود: انسان بر مبنای فطرت کمال‌جوی خود در حوزه اجتماع دست به جعل و اعتبار مداوم می‌زند. این گزاره در ادامه طرح موضوع به‌ویژه هنگام بحث پیرامون چگونگی شکل‌گیری اجتماعات بشری و در ادامه حاکمیت سیاسی بسیار تعیین‌کننده خواهد بود.

سودگرایی در حیات اجتماعی

منفعت‌طلبی و سودخواهی برخاسته از حب ذات و خودخواهی، یکی از گرایش‌های ذاتی انسان است؛ به گونه‌ای که همواره در فعالیت‌ها و رفتارهای مربوط به خود، به دنبال شناخت منفعت و سود و جلب آنها به سمت خویش است و شاید این سودخواهی انسان، مهم‌ترین عامل برای سوق دادن او به سمت تلاش و کسب دانش و مهارت‌های زندگی باشد؛ لذا همواره انسان سعی دارد تا با فعالیت‌های عقلی، سود و زیان امور مربوط به خود را به درستی درک نموده و راه‌های جلب سود و دفع زیان را بشناسد. میل کسب منفعت در انسان به اندازه‌ای است که می‌توان حرکت او را در مسیر خداشناسی و دین‌شناسی و گردن نهادن به قوانین دینی و اجتماعی نیز منبعث از منفعت‌طلبی و در راستای تأمین منافع حیات او دانست. منفعت‌طلبی انسان در نظر برخی، به قدری مهم دانسته شده که سود و منفعت به‌عنوان مبنایی برای اخلاق شمرده شده و میزان خیر و درستی افعال، وابسته به میزان سود و منفعت آنها دانسته می‌شود (Mill, 2001: 10). در نظر این گروه، ارزیابی نتایج و پیامدهای هر عمل اخلاقی، میزان سود آنها را نمایان ساخته و مقایسه سود آن با میزان سود و لذت دیگر

اعمال، یاری رساننده انسان در انتخاب بهترین عمل و دستیابی به سعادت در حیات خویش خواهد بود.

علامه طباطبائی منفعت طلبی انسان را مبنایی برای زندگی اجتماعی و دیگر اعتبارات پس از آن می‌داند؛ زیرا انسان همواره به دنبال جلب سود و منفعت از همگان است، لذا به «استخدام» روی آورده و دیگران را به استخدام خود درمی‌آورد؛ از طرفی برای سود خود، سود همه را می‌خواهد و به سمت تشکیل «اجتماع» می‌رود و در نهایت برای سود همه، حسن عدالت و قبح ظلم را اعتبار می‌کند. از این رو فطرت و طبیعت انسان بر اساس سه اصل سودجویی، استخدام و حسن عدالت و قبح ظلم، عدالت اجتماعی را دوست داشته و خواهان اقامه آن در اجتماع است (طباطبائی، ۱۳۸۷ الف: ۱۳۴) که در ادامه به آنها پرداخته خواهد شد.

الگوی ۲- فطریات انسان از دیدگاه علامه طباطبائی

تمهیدات فلسفی علامه طباطبائی جهت توسعه تفکر دموکراتیک

بی‌شک مهم‌ترین دستاورد علامه طباطبائی در فلسفه سیاسی، باور وی به دولت تاسیسی و چگونگی شکل‌گیری آن از رهگذر مفهوم «ادراکات اعتباری» است. اگرچه باور به دولت تاسیسی و تأکید بر جعل و اعتبار (قرارداد) وی را در زمره اصحاب قرارداد قرار داده است، اما نگاه انتقادی وی به دموکراسی‌های غربی به عنوان ثمره درخت دولت تاسیسی از یک سو

و نوآوری‌های وی در موضوعاتی نظیر تاثیر فطرت آدمی در شکل‌گیری اجتماعات بشری، باور به مستخدم بالطبع بودن انسان به جای مدنی الطبع بودن وی و در نهایت خلق مفهومی به نام ادراکات اعتباری در راستای شکل‌گیری دولت تاسیسی از سوی دیگر، بداعت خاصی به اندیشه علامه در میان اصحاب قرارداد داده است؛ مساله‌ای که خود ایشان نیز به تعبیری بدان اشاره کرده‌اند و به‌ویژه طرح موضوع اعتباریات را بحث مستقلی می‌دانند که از اندیشمندان دیگر به ارث نبرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۱۲۳).

در ادامه به مهمترین بخش اندیشه علامه در حوزه فلسفه سیاسی یعنی مفهوم ادراکات اعتباری و به اختصار به چگونگی تمهید فلسفی نظم دموکراتیک از منظر این نظریه پرداخته می‌شود.

ادراکات اعتباری

علامه طباطبایی با تقسیم مفاهیم و معانی موجود در ذهن انسان به دو قسم حقیقی و اعتباری، ادراکات اعتباری را در مقابل علوم حقیقی قرار می‌دهد، بدین معنا که ادراکات حقیقی از خارج و هستی و به تعبیر دیگر امر واقع حکایت دارد اما ادراکات اعتباری حکایت از واقعیت خارجی موجود ندارد بلکه مقام آن جعل و اعتبار است. البته مفهوم جعل و اعتبار نباید ذهن ما را بدان سو ببرد که اعتباریات توهمات کذبند. علامه طباطبایی بر این نکته تاکید می‌کند علی‌رغم اینکه اعتباریات مطابق خارجی ندارند اما متأثر از امر حقیقی و بیرونی‌اند. بنابراین هر اعتباری بر حقیقتی استوار است (طباطبایی، ۱۴۲۸: ۲۰۵).

علامه طباطبایی مختصات ادراکات اعتباری را چنین بیان می‌کند: این مفاهیم، فرض‌هایی هستند که ذهن برای رفع نیازهای حیاتی، آنها را خلق نموده و جنبه وضعی و قراردادی دارند؛ ادراکات اعتباری با تغییر احتیاجات حیاتی انسان و عوامل محیطی آن تغییر می‌کنند و سیری تکاملی و در حال ارتقا دارند؛ لذا این مفاهیم، اموری نسبی هستند (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۲: ۱۴۰-۱۳۸). همچنین ادراکات اعتباری، مطابقی خارج از توهم نداشته، لکن برخاسته از حقایقی است که آثار خارجی دارند؛ همچنین اعتباریات علاوه بر اینکه ریشه در حقایق و واقعیات دارند، منشا آثار واقعی متناسب با اسباب و عوامل خود هستند که اگر اینگونه نباشد عبث و بی‌اثرند (طباطبایی، ۱۳۸۷ الف: ۱۱۴)، بنابراین اعتباریات واسط میان دو حقیقتند.

علامه طباطبایی در رهگیری این مفاهیم، منشأ خلق بسیاری از ادراکات اعتباری را نیاز و حاجت انسان به تکامل در همه جهات ذاتش می‌داند. بنابراین اعتباریات ریشه در حوایج انسان از یک سو و میل فطریش به تکامل از سوی دیگر دارد.

ادراکات اعتباری در یک تقسیم اولیه به دو قسم: اعتباریات پیش از اجتماع و اعتباریات پس از آن تقسیم می‌شوند که مفاهیم قسم اول، ناظر به فرد و نیازهای آن و مفاهیم قسم دوم، ناظر به اجتماع و نیازهای آن خواهند بود. وجوب حسن و قبح، انتخاب اخف و اسهل و استخدام از جمله اعتباریات پیش از اجتماع و مفاهیمی چون ملک، کلام، ریاست و مرئوسیت و انواع مبادله‌ها و تعاملات در زمره اعتباریات پس از اجتماع هستند (طباطبایی، ۱۳۸۷ الف: ۱۶۰-۱۲۶). اما نکته مهم در این میان خلق اجتماع و الزامات آن و در ادامه تاسیس دولت در یک فرایند جعل و اعتبار است که در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

اعتبار استخدام

علی‌رغم اتصاف علامه طباطبایی به مفهوم «حکیم متاله»، نگاه رئالیستی ایشان به انسان به‌ویژه در موضوع سودگرایی انسان و نقش آن در شکل‌گیری اجتماعات بشری جالب توجه است. علامه طباطبایی ضمن یادآوری اصول «تنازع بقا»، «انتخاب اصلح» و «تبعیت از محیط» و بیان نواقص و معایب آنها، اصل «استخدام» را محور تشکیل اجتماع توسط انسان معرفی می‌نماید. از نگاه ایشان انسان موجودی است که همواره به دنبال کسب حداکثر سود برای خود است به همین جهت به دنبال بهره‌گیری از قوای دیگران به نفع خویش برآمده، بدون اینکه بخواهد به دیگران خدمت کند (طباطبایی، ۱۳۸۸: ج ۱: ۲۵۳-۲۴۸).

به خدمت گرفتن دیگران، اصل استخدام یا همان اعتبار استخدام است، اما از آنجا که این اصل در همه به یکسان وجود دارد همه به دنبال استخدام دیگری هستند. بدیهی است که چنین فرضی محال است زیرا در یک رابطه استخدامی دو طرف وجود دارد: استخدام کننده و استخدام شونده؛ در حالی که طبیعت اولیه انسان تنها به استخدام دیگران تمایل دارد نه استخدام شدن توسط دیگران. از طرفی فطرت کمال‌خواه انسان و نیاز وی برای به خدمت گرفتن دیگران به جای خود باقیست، به همین جهت بشر راه میانه‌ای را برمی‌گزیند: استخدام متقابل که البته مطابق با طبع اولی انسان نیست و به ناگزیر آن را می‌پذیرد.

از آنجایی که هیچ فردی قوای خویش را به رایگان در اختیار دیگران قرار نمی‌دهد، دست به مصالحه زده و با در اختیار قرار دادن برخی از قوای خود، از نتایج قوای دیگران برخوردار خواهد شد. این مصالحه دائمی در میان افراد جامعه، ضامن ترقی و تکامل او خواهد بود؛ لذا اصل «استخدام» منجر به تشکیل اجتماع تعاونی خواهد شد (طباطبایی ۱۳۸۸، ۱: ۲۴۸-۲۵۳).

اعتبار تعاون

تعاون به معنای یاری رساندن متقابل و مشارکت دوجانبه است و واژه‌های همکاری و همیاری، بازتاب دقیقی از معنای تعاون نیستند؛ زیرا در تعاون، علاوه بر احتیاج و نیاز مشترک، میل به معاضدت و همراهی نیز شرط است، در حالی که همکاری و همیاری می‌تواند بدون این میل شکل گیرد. از این‌رو رفتار تعاونی نیازمند نوعی وحدت و همدلی است تا به سبب آن، افراد خدمت به خلق را خدمت به خود و در مسیر استحکام، تعالی و سعادت جامعه خود بدانند.

همانگونه که بیان شد علی‌رغم وجود میل به استخدام دیگران در وجود همه انسان‌ها، به جهت عدم امکان تحقق این موضوع، انسان‌ها دست به یک مصالحه جهت استخدام متقابل می‌زنند که این مساله به تشکیل اجتماع تعاونی منجر می‌شود. علامه طباطبایی اجتماع تعاونی را مقتضای طبع ثانوی انسان می‌داند؛ به این معنا که طبع اولی انسان او را به سمت انتفاع و بهره‌وری از همه موجودات عالم سوق می‌دهد و در صورت برخورداری از قدرت، گاهی برای رسیدن به مقصود خویش، متوسل به زور شده و از هرگونه تجاوز و استثمار دریغ نخواهد کرد. لکن از آنجایی که مجوز بهره‌گیری از دیگران را در بهره‌کشی آنان از خویش می‌یابد، ناگزیر از تشکیل اجتماع مدنی و تعاونی می‌شود؛ زیرا دوام زندگی خویش را منوط به تشکیل اجتماع و دوام اجتماع را وابسته به روابط متعادل و اعطای حق به صاحبان حقوق می‌داند (طباطبایی ۱۴۱۷، ۲: ۱۱۷؛ طباطبایی ۱۴۱۷، ۱۰: ۲۶۱؛ طباطبایی، ۱۳۵۳، ۱۳۰).

در اجتماع تعاونی شکل‌یافته بر اساس طبع ثانوی انسان، سرشت همه افراد از حقیقتی واحد است؛ لذا در این مجتمع، اراده و خواست بعضی، قابل تحمیل بر اراده و خواست دیگران نخواهد بود، مگر در جایی که به یک اندازه، تحمیل اراده متقابل پذیرفته شود

(طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳: ۲۵۰). البته این مساله به معنای مصالحه دائمی و عدم تخطی همه انسان‌ها از قرار ضمنی بر استخدام متقابل نیست، زیرا اجتماع تعاونی مخالف طبع اولی انسان است و تنها در نتیجه اضطرار ایجاد می‌شود.

انسان، اجتماع برخاسته از غریزه استخدام خویش را بهترین وسیله دستیابی به اهداف و کمالات و سعادت خویش می‌یابد و به سمت آن حرکت می‌کند؛ لکن از آنجایی که این اجتماع از روی ناچاری و بنا به ضرورت شکل یافته، همواره در پی راهی برای گسستن قیود و فرار از تکالیف آن خواهد بود؛ زیرا همین طبیعت منفعت طلب انسان، از طرفی دوستدار رهایی است و هرگاه قدرتی یابد، از پایمال نمودن حقوق دیگران ابایی نداشته و در جهت منافع خویش دست به هر امر به دور از عدالتی خواهد زد. مواردی که تاریخ از پایمال نمودن حقوق ضعفا توسط اقویا و مستکبرین ذکر نموده، شواهدی بر این ادعا هستند (طباطبایی، ۱۳۸۷، ۱: ۱۴۵).

این تحمیل یک طرفه اراده‌ها و خروج از اجتماع، به بطلان فطرت و انهدام انسانیت خواهد انجامید. جالب اینکه علامه این نوع از اجتماع را که به بهره‌کشی یک طرفه و به تعریفی استبداد انجامیده، خارج از اجتماع مدنی می‌داند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲: ۲۹۳-۲۹۴). بر این مبنا جوامع استبدادی از نگاه علامه همان جوامع بدوی‌اند که امکان راهبری انسان‌ها به سمت کمال را ندارند.

علامه طباطبایی در تبیین معنای تعاون از واژه‌های مصابره و رابطه در آیات قرآن نیز بهره برده است. مصابره به این معناست که گروهی به اتفاق یکدیگر، اذیت‌ها را تحمل نموده و هر کدام، صبر خویش را متکی بر صبر دیگری نماید و از برکات صبر، چه در حال شخصی و چه در حال اجتماعی بهره گیرند. مصابره اتصال نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر سختی‌ها و مشکلات است و رابطه که اعم از مصابره است به معنای اتصال همه نیروهای افراد جامعه، چه در حال سختی و چه در حال خوشی است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۴: ۹۱-۹۲). لذا با استفاده از این معانی نیز می‌توان به پیوستگی بحث تعاون با وحدت اعضای جامعه صحه گذاشت.

علامه طباطبایی سعادت انسان را در گرو حضور او در اجتماع و کمال اجتماع را ناشی از وحدت و تعاون افراد آن می‌داند؛ لکن ایشان با الهام از آیات قرآن، قید دیگری برای سعادت فرد و جامعه، به اجتماع تعاونی واحد می‌افزاید و آن قید، بیانگر نوع تعاون آن اجتماع است. خداوند متعال در آیه دوم از سوره مبارکه مائده انسان را به تعاون بر بر و تقوا دعوت نموده و از تعاون در اثم و عدوان نهی فرموده است.^۱ علامه با استفاده از این آیه و آیات دیگر قرآن معتقد است مسلمانان بایستی بر اساس ایمان و عمل صالح ناشی از ترس خدا اجتماع و تعاون کنند و در مقابل آن از تعاون بر گناه و عدوان پرهیز نمایند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۵: ۱۶۳).

بنابراین هر اجتماع تعاونی ضرورتاً به کمال نخواهد رسید، مگر اینکه تعاون افراد آن اجتماع بر انجام اعمال صالح و پرهیزگاری یکدیگر قرار گرفته و به سبب آن مدینه فاضله برای حیات طیبیه شکل گیرد و آنجایی که تعاون افراد جامعه بر گناه و خطا و دشمنی قرار گیرد، موجبات دوری انسان از فطرت و منتفی شدن آثار حیات اجتماعی را فراهم می‌نماید؛ زیرا اعمال ناپسند، سبب عقب افتادگی از حیات طیبیه و عدوان و دشمنی، سبب تعدی بر حقوق مردم و سلب امنیت از جان و مال و ناموس آنها خواهد شد؛ بنابراین تعاون بر بر و نیکی می‌تواند جامعه را در برابر خطر استبداد مصون و به سمت کمال رهنمون سازد.

تاکید علامه طباطبایی بر تعاون بر بر و نیکی، نقطه آغازین نقد ایشان بر دموکراسی‌های غربی و تمهید مدل بومی نظم سیاسی غیراستبدادی است. در اینجا علامه طباطبایی مسیر خود را کاملاً از الگوهای دموکراتیک سکولار جدا می‌کند، زیرا علی‌رغم اینکه بر امکان تعاون بر سر هر موضوعی در جوامع بشری تأکید دارد اما تعاون مطلوب را تعاون بر بر و نیکی می‌داند و تعاون بر اثم و عدوان را مسیر انحرافی جوامع بشری می‌داند. این در حالی است که دموکراسی‌های غربی تنها به صورت و ظاهر جامعه و امور مادی افراد اکتفا نموده و هدف از اجرای قوانین را برقراری نظم ظاهری و توازن میان اعمال مردم برای جلوگیری از کشمکش و نزاع می‌دانند، در حالی که نسبت به بعد معنوی و غریزه‌های درونی بشر غفلت نموده و بی‌توجه‌اند و اینگونه به تعاون بر اثم و عدوان نیز مشروعیت می‌بخشند؛ (طباطبایی،

۱. وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ... (مائده: ۲).

۱۳۸۷ ب: ۴۵؛ طباطبایی، ۱۳۸۷ ت: ۴۱-۴۳). بر این اساس تمدن غربی در دنیای معاصر در قوانین خود به رذائل اخلاقی دون شأن انسان مانند حرص و طمع، راحت‌طلبی، پستی و ... اهمیتی نمی‌دهد، در حالی که سعادت جامعه در گرو فضائل اخلاقی و سلامت روح و روان افراد آن است (طباطبایی، ۱۳۸۷ ت: ۴۱-۴۲).

به باور علامه طباطبایی ابتدای قوانین تمدن غربی بر خواست اکثریت مردم سبب توهم اتقان و استحکام نظام اجتماعی آنها در نظر بسیاری از افراد شده و خواست اکثریت مردم، معیار ایجاد سنت‌های هوس‌آلود قرار گرفته است؛ زیرا تصور شده قانون بر گرفته از خواست اکثریت از مقبولیت و قدرت پذیرش بیشتری در میان مردم برخوردار بوده و تبعیت از آن بیشتر خواهد بود. این در حالی است که ملاک اسلام، پیروی از حق در اعتقاد و عمل است و قوانین و سنت‌های آن بر این اساس شکل می‌گیرند؛ اگرچه این معیار سبب عدم تحقق و اجرای صحیح سنت‌ها و قوانین الهی در عالم امروز می‌شود، لکن عدم انطباق سنت‌های اسلام با خواست و اراده اکثر مردم، دلیل بر بطلان سنت‌های آن نیست، بلکه استقرار هر سنتی در عالم، نیازمند عوامل و عللی است که باید در کنار هم قرار گیرند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۴: ۹۸-۱۰۴).

بر این اساس علامه طباطبایی دو الگوی متفاوت از جوامع ضد استبدادی را معرفی می‌کند؛ مسیری که بر حق مردم برای توافق و بلکه تعاون بر فضایل و رذایل به صورت همزمان تاکید دارد و نتایج آن می‌تواند توسعه رذایل اخلاقی و تاسیس جامعه فضیلت‌گرایز باشد (دموکراسی‌های غربی) و مسیر دیگر که تنها تعاون بر نیکی‌ها را مطابق با فطرت کمال‌جوی انسان‌ها می‌داند و نتیجه آن شکل‌گیری جامعه فضیلت‌مدار است. طبیعی است که انتخاب علامه برای تاسیس نظم سیاسی ضد استبدادی، مسیر دوم است.

اعتبار عدالت

تشکیل اجتماع تعاونی، مسیری برای انسداد خودخواهی و زیاده‌طلبی و سرکشی استخدام‌کنندگان است، لکن این مسیر به تنهایی راهگشا نبوده و با در نظر گرفتن دامنه وسیع‌تری از اجتماع و با فراروی از عدالت فردی، اجرای عدالت اجتماعی در جامعه نیز ضرورت می‌یابد.

علامه طباطبایی عدالت را به معنای اقامه مساوات میان امور می‌داند؛ با این بیان که آنچه سزاوار هر امری است، به او داده شود تا همه امور مساوی شده و هر کدام در جایگاهی که استحقاق آن را دارند قرار گیرند. ایشان تصریح دارد، میانه‌روی و اجتناب از دو سوی افراط و تفریط، لازمه معنای اصلی عدالت هستند. بنابراین عدالت در عمل فردی، ایمان به حق و رفتار برای رسیدن به سعادت است و عدالت در میان مردم، قرار دادن افراد در جایگاهی است که به حکم عقل، شرع یا عرف مستحق آن هستند. این معنای عدالت، متناسب با طبع انسان بوده و به حسن آن معترف است و در این مسئله، اختلافی میان افراد انسان وجود ندارد؛ اگرچه مردم در تشخیص مصادیق آن اختلاف‌های زیادی داشته که این اختلاف‌ها به روش زندگی ایشان برمی‌گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۲: ۳۳۰-۳۳۱).

بر این اساس در عدالت اجتماعی، انسان با افراد اجتماع طوری رفتار می‌کند که مستحق آن هستند و این خصلت اجتماعی بایستی در تک‌تک افراد جامعه وجود داشته باشد و همه آنها مکلف به انجام آن هستند. آنچه در هر دو قسم از عدالت مورد توجه است، اعتدال و میانه‌روی است که از لوازم معنای عدالت برشمرده شد. هم در عدالت فردی، نگاه به تعادل روحی و شخصیتی فرد وجود دارد و هم در عدالت اجتماعی بر میانه‌روی و اعتدال افراد جامعه تکیه می‌شود؛ زیرا افراد معتدل و میانه‌رو هستند که شاکله اجتماع را تشکیل داده و مقاصد جامعه را نمایان نموده و بهره‌گیری از آثار آن را ممکن می‌نمایند.

به باور علامه طباطبایی لازمه دستیابی به عدالت اجتماعی، وجود قوانینی برای تحقق اجتماع کامل خواهد بود؛ این قوانین، مواد و قضایای فکری هستند که از فکر بشر نشأت گرفته و با اعمال مردم اجتماع تطبیق داده شده تا به سبب آنها سعادت اجتماع یا به‌طور حقیقی و قطعی و یا به‌صورت ظنی و خیالی تحقق یابد. بنابراین قانون عبارت است از اموری که میان مرحله نقص و کمال بشر، فاصله انداخته تا او را به سمت هدف نهایی از حیاتش راهنما باشند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۰: ۲۶۲). البته قوانینی در اجتماع معتبر خواهد بود که برگرفته از فطرت پاک انسان باشد؛ علامه معتقد است فطرت اقتضاء دارد که حقوق و وظایف بین افراد انسان مساوی باشد و عدالت اجتماعی نیز این تساوی را اینگونه تفسیر می‌کند که هر صاحب حقی

به حق خود برسد و پیشرفت هر کسی به قدر وسعش باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۴: ۱۰۷)؛ لذا اعطاء و استیفای حقوق افراد در جامعه از طریق همان قانون صورت می‌گیرد. این اختلاف در حق و تکلیف هیچ‌گاه به اندازه‌ای نخواهد بود که برخی افراد جامعه، اراده و خواست خود را بر برخی دیگر از افراد آن جامعه تحمیل نمایند، مگر اینکه همان‌ها از دیگران نیز خواست و اراده‌ای را بپذیرند؛ زیرا تمام افراد یک جامعه در حقوقی مانند حق حیات، حق ازدواج و درمان که از حقوق انسانیت است، به یک اندازه برخوردار خواهند بود و فطرت انسان اجازه خضوع محض در برابر غیر را به خود نخواهد داد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳: ۲۵۰).

بر این مبنا تحمیل اراده افراد و گروه‌های خاص از نظر علامه طباطبایی به دو شرط وابسته است: اول اینکه امکان تحمیل اراده بر دیگری (که لازمه تشکیل اجتماعات بشری است) برای کلیه افراد جامعه از جمله خود آنها فراهم باشد و دوم اینکه تعاون بر مبنای خیر صورت پذیرد نه بر اثم.

اعتبار ملک و فرمانروایی

از دیدگاه علامه طباطبایی اعتبارات استخدام، اجتماع و عدالت تنها به ایجاد جامعه مدنی^۱ خواهد انجامید، اما تشکیل حکومت امر دیگری است. به باور وی از آنجا که اجتماع از افراد گوناگون با اراده‌ها و اهداف مختلف تشکیل شده است، نهایتاً به اختلاف دچار می‌شود که این مساله خود به هرج و مرج خواهد انجامید به همین جهت نقض غرض اتفاق می‌افتد، زیرا فلسفه تشکیل اجتماع برای رفع نواقص و سیر مسیر کمال بوده اما جامعه بدون حکومت نه تنها مسیر کمال را هموار نمی‌کند بلکه به هرج و مرج و ناامنی خواهد انجامید. اینجاست که مساله حاکمیت و فرمانروایی و یا به تعبیری ملک مطرح می‌شود (طباطبایی، ۱۳۵۳: ۲۶۹).

از نگاه علامه؛ لازمه کمال‌جویی، نظم اجتماعی است و نظم اجتماعی نیز بدون حکومت به‌دست نمی‌آید. به بیان دیگر شکل‌گیری اصل حکومت نتیجه اعتبار استخدام و بالاتر از آن فطرت کمال‌جویی انسانی است. بنابراین اعتبارات استخدام و اجتماع خود به اعتبار دیگری

۱. جامعه مدنی در اینجا به معنای جامعه‌ای که به سمت مدنیت حرکت می‌کند نه در معنای تخصصی امروزه.

به نام اعتبار ملک می‌انجامد که در صدد رفع نواقص و سیر کمال انسانی است (طباطبایی، بی تا: ۱۶۹). علامه طباطبایی در اینجا و به هنگام طرح موضوع اعتبار ملک به نکته بسیار مهمی توجه می‌دهد؛ اینکه اعتبار ملک در جهت استکمال جوامع بشری است و این مساله با استبداد به دست نمی‌آید، پس اعتبار ملک نمی‌تواند به استبداد بینجامد زیرا مردم تنها در صورتی به اعتبار ملک تن می‌دهند و به تعبیر اصحاب قرارداد حق خود را به دیگری واگذار می‌کنند که حکومت منافعی با اصول فطرت و اعتباریات پیش از آن نباشد.

به باور علامه طباطبایی ابتناء حکومت بر فطرت و اعتباریات انسانی (قراردادهای انسانی) خود نوعی از دموکراسی است زیرا دموکراسی واقعی در اصل به معنای انعطاف فطرت انسانی در برابر تحولات ضروری و خواسته‌های متغیر جامعه است (طباطبایی، بی تا: ۱۶۹) و این خواسته‌های متغیر به اعتباریات متغیر توسط افراد جامعه می‌انجامد و دموکراسی در معنای امکان انتخاب جامعه در راستای رفع نیازهای پیش‌رو به جز این نیست.

علامه طباطبایی در این بخش به امکان وضع قوانین توسط جامعه که یکی از ضروریات نظم سیاسی ضد استبدادی است اشاره می‌کند. وی ضمن اشاره به قوانین ثابت که خود ناشی از نظام ثابت آفرینش است، بر وضع قوانین ثانویه و متغیر تاکید می‌کند که منطبق بر تحولات جوامع انسانی است و تنها این شیوه حکومت است که توسط اجتماع اعتبار می‌شود. به همین جهت ایشان اعتبار ملک را تنها در سایه امکان نقش‌آفرینی مردم معتبر می‌داند و جوامع استبدادی را (که البته ناشی از میل یکطرفه استخدام است) خارج از شمول اعتبار ملک قلمداد می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲: ۲۹۳-۲۹۴).

در این بخش علامه طباطبایی به روشنی بر ضرورت تاسیس حکومت مبتنی بر خواست مردم تاکید می‌کند و اعتبار ملک را مساوی با خواست عمومی مبنی بر ساخت نظم سیاسی ضد استبدادی می‌داند زیرا اعتبار ملک خود از مسیر اعتباریات استخدام، تعاون و عدالت می‌گذرد که همگی بر ساخت جامعه‌ای مطلوب برای مردم استوار است و حکومت استبدادی نافی تمامی این اعتباریات است. ایشان مسیر ترسیم نظم سیاسی دموکراتیک و پرهیز از استبداد را اعتبار تعامل با مکانیزم شورا می‌داند.

اعتبار تعامل

همانگونه که بیان شد انسان منفعت طلب برای دستیابی به خواسته‌های خود و رفع نیازهای فردی خویش، استخدام را اعتبار نموده و پیرو اعتبار استخدام، اموری چون رئیس و مرئوس و حاکم و محکوم نیز اعتبار خواهد شد؛ پس از این اعتبارها و تشکیل جامعه، به سمت اعتبار تعاون رفته و تعاونی بودن جامعه را لازمه حرکت صحیح جامعه می‌داند؛ جامعه در ادامه اعتبارات خود، عدالت اجتماعی را اعتبار می‌نماید؛ زیرا طبیعت انسان تمایل زیادی به آزادی و سرکشی و گسستن قیود دارد و این سرکشی، اعتبار عدالت اجتماعی و وضع قوانین و مقرراتی برای رسیدن به آن عدالت را ضروری می‌نماید. به بیان دیگر اعتبار عدالت، عدم ظلم را تضمین می‌کند، لکن اجرای عدالت نیازمند حاکم و فرمانروایی است تا در اجتماع، حکومتی تشکیل داده و به اجرای قوانین و مقررات موضوعه بپردازد و اعتبار ملک و فرمانروایی به دنبال اعتبار عدالت صورت خواهد گرفت.

علامه طباطبایی حکومت و فرمانروایی افراد در جامعه را خالی از نقص نمی‌داند و معتقد است انسانیت در هیچ حالی و در هیچ آنی از فکر استخدام دیگران رهایی نمی‌یابد و همواره به دنبال استخدام دیگران است و معمولاً حاکم و فرمانروا نیز این خوی استخدام را تا جایی پیش می‌برد که به استعمار و استثمار می‌رسد؛ ایشان بیان می‌دارد تاریخ، اجتماعی در عصرهای گذشته سراغ ندارد که خالی از انسان‌های خودکامه و مستبد باشد؛ انسان‌هایی که بعضاً در قامت فرمانروا و حاکم، افراد جامعه را به بند کشیده و جان و مال آنها را به تملک خود درآورده‌اند. این خوی استعماری و استبدادی از حاکمان و فرمانروایان، به دیگر افراد شاغل در اداره امور لشکر و کشور نیز کشیده شده و گروه‌های طاغی و متجاوز از حق شکل می‌گرفت. این وضعیت در اجتماعات بشری همچنان ادامه داشت تا اینکه انسان‌ها به این نتیجه رسیدند که طبیعت حکومت یک فرد بر جامعه چنین است که او را به سمت استبداد و خودکامگی می‌کشاند؛ لذا انسان‌ها به سمت وضع قوانینی در خصوص تعیین وظایف حکومت‌ها حرکت کردند و از آن به بعد، سلطنت‌ها به اصطلاح سلطنت مشروطه شدند و مردم در حفظ و مراقبت و نظارت بر قوانین، نقش فعالی داشتند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۴۵-۱۴۷).

استدلال علامه طباطبایی در خصوص شیوه ممانعت انسان‌ها از حکومت خودکامگان، ذهن را به سمت اعتبار مفهوم دیگری در هدایت و کمال جامعه سوق می‌دهد و آن اعتبار، مفهوم تعامل است؛ به این معنا که حکومت فرد بر جامعه به استبداد و استثمار فرمانروایان می‌انجامد و افراد جامعه همواره باید با حاکم برگزیده در تعامل و ارتباط باشند تا هم در انتخاب او سهم داشته و هم در نظارت و مراقبت از رفتارهای حاکم دخیل باشند؛ تعاملی که می‌توان از آن به حکومت مردم بر مردم نام برد. این تعامل لزوماً دوطرفه است و برقراری ارتباط گاهی از جانب مردم اجتماع و گاهی از جانب حاکم و فرمانروای آنها خواهد بود. از این‌رو دستیابی به کمال در حرکت اجتماعی به عنصر دیگری نیاز دارد تا وضع قوانین و اداره جامعه و برقراری عدالت اجتماعی به وسیله آن قوام بیشتری یافته و با بهره‌گیری از عقول مختلف، اجتماع، مسیر ثواب را یافته و به سبب آن کمال خود را محقق نماید.

تعامل پیش‌گفته می‌تواند در قالب مفهوم شورا یا مشورت بروز و ظهور یافته و حاکم فرمانروای اجتماع با تمسک به آن تلاش می‌کند از عقل انسان‌های دارای فطرت و طبیعت واحد استفاده نموده و طرق صحیح حرکت اجتماع تعاونی را استخراج و به کار گیرد. در سایه مفهوم شورا، مفاهیم دیگری چون مکالمه و مفاهمه، بیشتر رخ نموده و در جامعه نمایش بهتری خواهد داشت و سبب فهم، کشف و اعمال اولویت‌های اجتماعی خواهد شد. به باور علامه طباطبایی والی و حاکم جامعه در قلمرو حکومت خود، ولایت و حق تصرف داشته و می‌تواند در مورد شئون داخل و خارج از اجتماع تصمیم گرفته و اعمال حاکمیت نماید؛ لکن در این مسئله بر امر مشورت حاکم با اهل اجتماع و حتی افراد خارج از قلمرو حکومت او تأکید می‌نماید. ایشان با استناد به آیه ۱۵۹ سوره مبارکه آل عمران، «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ»، مشورت در امور عامه با اهل اجتماع را وظیفه حاکم جامعه دانسته (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۴۵-۱۴۷) و دقت در استخراج رأی صحیح از طریق مراجعه به صاحبان عقل در جامعه را سبب رشد و تعالی اجتماع معرفی می‌نماید (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸: ۶۳). اینگونه حاکمیت با اتکا به عقل جمعی، اولویت‌های اجتماعی را شناسایی کرده و از استبداد رای فاصله می‌گیرد.

لازم به ذکر است علامه طباطبایی به صراحت تمام بیان می‌دارد اجتماعی که متشکل از مردم است، اختیار آن اجتماع نیز به دست مردم خواهد بود و اینگونه نیست که گروهی از اجتماع، بر گروهی دیگر برتری و مزیت داشته یا زمام و اختیار جامعه به بعضی از مردم اختصاص داشته باشد؛ ایشان با استفاده از آیه «أَنْتِ لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ» (آل عمران: ۱۹۵)؛ متذکر می‌شود در مسئولیت امر جامعه، همه افراد با هم برابرند و هیچ تفاوتی میان پیامبر تا پایین‌ترین فرد جامعه وجود ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۱۲۳).

علامه طباطبایی به هنگام طرح مفهوم تعامل و در پی آن امر به معروف و نهی از منکر به مثابه نظارت عمومی، به تفاوتی دیگر میان الگوی مورد نظر خود با دموکراسی‌های غربی اشاره می‌کند. به باور وی از نگاه اسلام تعامل میان افراد جامعه و طبقه حاکم به قدری است که نه تنها طبقه حاکم طایفه‌ای خاص و ممتاز در جامعه محسوب نمی‌شود، بلکه در جامعه اسلامی همه افراد مسئول اجرای قانون هستند و بر اساس قاعده امر به معروف و نهی از منکر، همه آنها ملزم به دعوت دیگران به خیرات و نهی از منکرات هستند؛ در حالی که دموکراسی‌های غربی این سطح از دخالت در اجرای قوانین را برای طبقات مختلف جامعه به رسمیت نمی‌شناسد.

اینگونه، علامه طباطبایی با خلق مفهوم اعتباریات، شکل‌گیری جوامع بشری و در ادامه نظم سیاسی ضد استبدادی در جوامع اسلامی را تمهید می‌کند.

الگوی ۳: سیر تمهید فلسفی نظم سیاسی ضد استبدادی از نگاه علامه طباطبایی

بحث و نتیجه‌گیری

پرسش اصلی مقاله این است که علامه طباطبایی از چه سازه نظری برای تمهید فلسفی نظم سیاسی ضد استبدادی بهره برده است؟

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ایشان ضمن تاکید بر ویژگی‌های فطری و طبیعی انسان همچون مستخدم بالطبع بودن، سودگرایی و کمال‌خواهی با ابداع مفهوم ادراکات اعتباری (که مبتنی بر فطرت و طبیعت آدمی است)، به مفهوم دولت تاسیسی که خود سنگ بنای جامعه ضد استبدادی است می‌رسد.

علامه طباطبایی با تقسیم ادراکات انسانی به دو قسم حقیقی و اعتباری، قسم دوم را فاقد مابه‌ازای بیرونی و نتیجه جعل و اعتبار بشر و در جهت رفع نیازهای وی می‌داند. بر این مبنا انسان‌ها متکی بر ویژگی‌های فطری و طبیعی خود به سمت استخدام دیگران برای بهره‌مندی خود می‌روند. اما از آنجا که این ویژگی فطری است و در میان تمامی انسان‌ها وجود دارد، هیچ کس حاضر نیست به استخدام دیگران درآمد مگر اینکه دیگری هم حاضر باشد به استخدام او درآمد. مفهوم استخدام متقابل که خود ناشی از یک جعل و اعتبار (قرارداد) همگانی است از این خواست فطری نتیجه می‌شود. اینگونه جوامع بشری در پی توافق همگانی برای نفع‌رسانی متقابل ایجاد می‌شوند. (دولت تاسیسی) علامه به این فرایند، اعتبار استخدام می‌گوید. این اعتبار که به حدوث دموکراتیک جوامع بشری تاکید دارد، در کنار اعتباریات دیگری چون اعتبار تعاون، اعتبار عدالت، اعتبار ملک و اعتبار شوری، بقای مردم‌سالارانه این جوامع را تضمین می‌کند.

بر اساس این یافته‌ها، تلاش‌های نظری علامه طباطبایی پیرامون مردمی‌سازی جوامع اسلامی، در موضوع دولت تاسیسی به نتایجی مشابه استدلالات اصحاب قرارداد انجامیده و با ابداعاتی چون تاکید بر اعتباریات تعاون، عدالت، ملک و شوری به ضرورت تاسیس جامعه‌ای ضد استبدادی و در عین حال کمال‌گرا که متفاوت از الگوی دموکراسی غربی است، انجامیده است. در اینجا علامه طباطبایی به‌عنوان حکیمی متاله از فیلسوفان سیاسی مغرب‌زمین فاصله گرفته و به تمهید نظم دموکراتیک کمال‌گرا می‌پردازد؛ نظمی که در عین توجه به ایجاد جامعه دموکراتیک و پرهیز از استبداد، به موضوع کمک به افراد جامعه برای طی مسیر کمال‌یاری می‌پردازد.

پیشنهادهای: رئالیسم حاکم بر اندیشه فلسفی علامه طباطبایی و دغدغه وی برای بهسازی فضای سیاسی-اجتماعی حاکم در جوامع اسلامی، به پی‌ریزی سازه‌ای مردم‌سالارانه و در

عین حال کمال گرا انجامید. این در حالی است که او حکیمی متأله و مفسری کبیر است اما به هنگام طرح مسائل اجتماعی- سیاسی با واقع‌نگری شجاعانه و دغدغه‌مندی عادلانه، تمهیدات لازم جهت استقرار الگوی نظم ضد استبدادی بومی را فراهم ساخت. به همین جهت پیشنهاد می‌گردد پروژه فکری علامه طباطبایی در حوزه مردمی‌سازی سیاست، بستر مطالعات گسترده‌تری برای ارائه الگوهای نوین نظم سیاسی دموکراتیک، متکی بر آموزه‌های اسلامی و فرهنگ بومی قرار گیرد. بدیهی است که چنین الگویی به تقویت ارکان نظام جمهوری اسلامی به‌عنوان نظامی مردم‌سالارانه خواهد انجامید.

پیشنهاد دوم این است که پژوهشگران مسائل سیاسی اجتماعی با عنایت به ابداعات علامه طباطبایی در این موضوعات، دست به یک بازنگری انتقادی پیرامون میراث فکری اندیشمندان مسلمان در حوزه‌های مذکور زده تا از این رهگذر همزمان به یک الگوی منطبق با ارزش‌های بومی و جهانی دست یابند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Ahmad Azizkhani

<https://orcid.org/0009-0004-7864-257X>

Mahdi Jalalvand

<https://orcid.org/0000-0002-6209-2743>

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله، (۱۳۶۳)، *الشفاء والمنطق*، قم: مکتبه آیه الله مرعشی نجفی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله، (۱۳۷۷)، *الهیات نجات*، ترجمه یحیی یثربی، تهران: فکر روز.
- جونز، ویلیام تامس، (۱۳۸۰)، *خدایان و اندیشه سیاسی: از ماکیاوولی تا بنتم*، ترجمه علی رامین، جلد دوم، ق ۱، چاپ سوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- حسنی‌فر، عبدالرسول، (۱۳۹۶)، «کارکرد نظریه ادراکات اعتباری در اندیشه سیاسی - اجتماعی علامه طباطبایی»، *پژوهش‌های فلسفی - کلامی*، خرداد، دوره ۱۹، شماره ۷۱،

DOI: 10.22091/PFK.2017.816.

- رورتی، ریچارد، (۱۳۸۲)، *اولویت دموکراسی بر فلسفه*، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران: طرح نو.
- روسو، ژان ژاک، (۱۳۶۸)، *قرارداد اجتماعی*، ترجمه غلامحسین زیرک زاده، چاپ هفتم، بی‌جا: ادیب.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۶۲)، *رسائل سبعة*، قم: بنیاد علمی و فکری استاد علامه محمدحسین طباطبائی.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۶۴)، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، ۵ جلد، چاپ دوم، تهران: صدرا.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۸۷ الف)، *اصول فلسفه رئالیسم*، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۸۷ ب)، *مجموعه رسائل*، جلد ۱ و ۲، قم: بوستان کتاب.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۴۲۸)، *رساله الاعتبارات*، *مجموعه رسائل*، قم: باقیات.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (بی‌تا)، *ولایت و زعامت*، *بررسی‌های اسلامی*، جلد ۱، قم: هجرت.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۵۳)، *قرآن در اسلام*، چاپ دوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۸۸)، *بررسی‌های اسلامی*، دو جلد، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب.
- طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۴۱۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم: مکتبه النشر الاسلامی.
- فارابی، ابونصر، (۱۹۹۱)، *آراء اهل مدینه فاضله*، الطبعة السادسة، بیروت: دارالشرق.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۴)، *پاورقی‌های اصول فلسفه و روش رئالیسم*، تهران: صدرا.
- هابز، توماس، (۱۳۸۰)، *لویاتان*، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی.
- یزدانی مقدم، احمدرضا، (۱۳۸۸)، «مردم‌سالاری دینی در پرتو نظریه ادراکات اعتباری علامه طباطبائی»، *حکومت اسلامی*، بهار، دوره ۱۹، سال چهارم، شماره ۱.

References

In Persian

- Ibn Sina, Hossein bin Abdullah, (1984), *Al-Shifa Wa al-Muntiq*, Qom: School of Ayatollah Murashi Najafi. [In Persian]
- Ibn Sina, Hossein bin Abdullah, (1998), *Theology of Salvation*, Translated by Yahya Yathrabi, Tehran: Fekr Rooz. [In Persian]
- Jones, William Thomas, (2001), *Gods of Political Thought: From Machiavelli to Bentham*, Translated by Ali Ramin, Vol. 2, 3rd Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Compan. [In Persian]
- Hosnifar, Abdur Rasoul, (2016), "The Function of the Theory of Credit Perceptions in the Political-social Thought of Allameh Tabatabai", *Philosophical-Theological Researches*, Khordad, Vol. 19, No. 71, DOI: 10.22091/PFK.2017.816. [In Persian]
- Rorty, Richard, (2003), *The Priority of Democracy over Philosophy*, Translated by Khashayar Dehimi, Tehran: New Plan. [In Persian]
- Rousseau, Jean-Jacques, (1989), *Social Contract*, Translated by Gholamhossein Zirakzadeh, 7th Edition, Bibi: Adib. [In Persian]
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein, (1983), *Rasail Sabaa*, Qom: Scientific and Intellectual Foundation of Professor Allameh Mohammad Hossein Tabatabai. [In Persian]
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein, (1985), *Principles of Philosophy and the Method of Realism*, 5 Volumes, Second Edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein, (2008), *Principles of the Philosophy of Realism*, Second Edition, Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein, (2008), *Collection of Letters*, Volumes 1 and 2, Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Tabatabaei, Seyed Mohammad Hossein, (1428), *Rasala Al-Laghat*, Collection of Rasalas, Qom: Baghiat. [In Persian]
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein, (n.d), *Wilayat Wa Zaamat*, Islamic Studies, Volume 1, Qom: Hijrat. [In Persian]
- Tabatabayi, Seyed Mohammad Hossein, (1974), *Qur'an in Islam*, Second Edition, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Persian]

- Tabatabayi, Seyed Mohammad Hossein, (2009), *Islamic Studies*, Two Volumes, Second Edition, Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Tabatabayi, Seyed Mohammad Hossein, (1417), *Al-Mizan in Tafsir Al-Qur'an*, Fifth Edition, Qom: Al-Nashar al-Islami School. [In Persian]
- Farabi, Abu Nasr, (1991), *Opinions of the People of Medina*, Sixth Edition, Beirut: Dar al-Sharq. [In Persian]
- Motahari, Morteza, (1985), *Footnotes of Principles of Philosophy and Method of Realism*, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Hobbs, Thomas, (2001), *Leviathan*, Translated by Hossein Bashirieh, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Yazdani Moghadam, Ahmadrza, (2008), "Religious Democracy in the Light of Allameh Tabataba'i Theory of Credit Perceptions", *Islamic Government*, Spring, 19th year, 4th Year, 1st Issue. [In Persian]

استناد به این مقاله: عزیزخانی، احمد و جلالوند، مهدی، (۱۴۰۴)، «تمهیدات فلسفی نظم سیاسی ضد استبدادی در اندیشه علامه طباطبایی»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۱۴، شماره ۵۳، صص ۳۳۷-۳۶۸.

Doi: 10.22054/QPSS.2025.78717.3388

Quarterly of Political Strategic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License